

УДК 342.7

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВИЗНАННЯ ТА НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ГРОМАДЯН ПЕРЕД ЗАКОНОМ

Чехович Т.В., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті на підставі аналізу юридичної літератури, чинних міжнародно-правових актів, з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини розглянуто проблеми визнання та нормативного закріплення принципу рівності громадян перед законом. Проаналізовано особливості правової регламентації принципу недискримінації як важливої передумови реалізації принципу рівності громадян перед законом. Наголошено на проблемних питаннях у цій сфері, зокрема втілення міжнародних та європейських стандартів на практиці.

Ключові слова: *рівність, принцип рівності, міжнародні стандарти, принцип заборони дискримінації, права, свободи, практика Європейського суду з прав людини.*

В статье на основании анализа юридической литературы, действующих международно-правовых актов, с учетом практики Европейского Суда по правам человека рассмотрены проблемы признания и нормативного закрепления принципа равенства граждан перед законом. Проанализированы особенности правовой регламентации принципа недискриминации как важной предпосылки реализации принципа равенства граждан перед законом. Акцентировано внимание на проблемных вопросах в этой сфере, в частности воплощения международных и европейских стандартов на практике.

Ключевые слова: *равенство, принцип равенства, международные стандарты, принцип запрета дискриминации, права, свободы, практика Европейского суда по правам человека.*

Chekhovich T.V. INTERNATIONAL STANDARDS OF RECOGNITION AND NORMATIVE CONSOLIDATION OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY OF CITIZENS BEFORE THE LAW

In the article, based on the analysis of legal literature, current international and legal acts, taking into account the practice of the European Court of Human Rights, the problems of recognition and normative consolidation of the principle of equality of citizens before the law are considered. The peculiarities of legal regulation of the principle of non-discrimination as an important prerequisite for the implementation of the principle of equality of citizens before the law are analyzed. The problems in this area, in particular, the implementation of international and European standards in practice, are emphasized.

Key words: *equality, principle of equality, international standards, principle of prohibition of discrimination, rights, freedoms, practice of the European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. Принцип рівності є основоположним принципом права, який виступає одним зі «стовпів» міжнародного та європейського права у сфері прав людини в цілому. Дедалі більшої уваги і в міжнародному праві, і в національних правових системах набуває проблема забезпечення рівності громадян, запобігання і протидія дискримінації, що окреслює не лише дії, які розглядаються в суспільстві як недопустимі в ставленні до певних суб'єктів (поводженні з ними), але й передбачає конкретні обов'язки держави, спрямовані на забезпечення юридичної рівності. Саме тому стан втілення принципу рівності в розвинутих країнах світу стрімко перетворюється на своєрідну візитівку, показник розвиненості правопорядку та відповідних суспільств.

«Класичне» розуміння принципу рівності в міжнародному праві було визначено в окремій думці судді Танака в справі Південно-Східної Африки, яка слухалась Міжнародним судом справедливості ООН (1966 р.): «Принцип рівності перед законом не означає ... абсолютної рівності, а саме рівного ставлення до осіб, незважаючи на індивідуальні, конкретні обставини, але це означає... відносну рівність, а саме принцип ставитись рівно до рівного та нерівно до нерівного... Різне ставлення до нерівних питань, зважаючи на їх нерівність, не

тільки дозволене, а й вимагається» [1, с. 18]. Таке розуміння принципу рівності та відповідна йому концепція недискримінації стали результатом тривалої еволюції їхнього змісту від античності до нашого часу. Рівність як вимога поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних – відмінним чином, характерна для права всіх часів [2, с. 13].

Україна як суб'єкт міжнародного права проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних стандартів у сфері забезпечення та захисту прав людини. Цьому сприяють положення Конституції України, згідно з якими «... чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» (ст. 9), а також визначення зовнішньої політичної діяльності України як такої, що «... спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права» (ст. 18). Певні гарантії дотримання принципу рівності та заборони дискримінації втілено, зокрема, в нормах Конституції України, Законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та

протидії дискримінації в Україні», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Однак динаміка сучасних суспільних відносин зумовлює необхідність подальшого розвитку та вдосконалення нормативно-правової бази у сфері забезпечення принципу рівності та протидії дискримінації, вироблення належного наукового підґрунтя розуміння принципу рівності громадян перед законом. Означений принцип еволюціонує, тому перед вітчизняною юридичною наукою постає завдання з виявлення особливостей забезпечення та реалізації принципу рівності громадян перед законом, особливо з урахуванням міжнародних та європейських стандартів.

Стан дослідження проблеми. Теоретичні питання принципу рівності досить широко висвітлені в наукових працях О. Бандурки, І. Бородіна, І. Голосніченка, В. Грохольського, В. Гуславського, В. Єрмакова, Г. Журавльової, Р. Калюжного, В. Колісника, Т. Котарбинської, І. Полховської, Л. Худояр та ін. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень присвячених даній проблематиці, питання щодо міжнародних та європейських стандартів визнання та нормативного закріплення принципу рівності громадян перед законом залишаються малодослідженими.

Метою статті є аналіз змісту міжнародних та європейських стандартів визнання та нормативного закріплення принципу рівності громадян перед законом.

Виклад основного матеріалу. Важливий вплив на становлення та розвиток принципу рівності громадян перед законом має міжнародне право, а також право Ради Європи та право Європейського Союзу. Незважаючи на офіційне оформлення в «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.) [3, с.138], цей принцип лише наприкінці XIX ст. отримав своє розповсюдження в законодавчій практиці окремих країн світу і фактично на міжнародному рівні тривалий час не визнавався як міжнародний стандарт у галузі прав людини і громадянина.

Лише в другій половині XX ст. принцип рівності громадян перед законом набув широкого світового визнання [4, с. 143]. Це, насамперед, пов'язане з тими ідеями, які були визнані на міжнародному рівні і закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р. Так, у ст. 1 цієї Декларації закріплена ідея про те, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах» [5, с. 39].

Загально визнаною на міжнародному рівні є ідея про те, що будь-яке відхилення від стандарту загальної рівності, надання суб'єктам, виходячи з будь-яких відмінностей, різного захисту з боку закону чи суду, запровадження різних прав, свобод і обов'язків за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового та іншого стану є протиправним та забороненим. Тому право всіх людей на рівний захист від такої дискримінації, як логічне продовження ідеї рівності всіх людей у своїй гідності і правах, було передбачене в ст. 2 і 7 Загальної декларації прав людини 1948 р. [5]. Право на захист від дискримінації – це «свідома відмова від історії і традиції» [6, с. 240].

Окрему правову регламентацію ідея заборони дискримінації отримала на рівні права Ради Європи. Це група джерел міжнародного права в галузі захисту прав людини і громадянина сьогодні набуває особливого значення, оскільки Україна бажає отримати членство в Європейському Союзі. Саме тому європейське право, європейські стандарти в галузі захисту прав людини мають не лише формально визнаватися і закріплюватися на законодавчому рівні, але й реально втілюватися на практиці.

Так, зокрема, принцип недискримінації (non-discrimination) є загально визнаним і основоположним принципом у праві Ради Європи. Ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою під час користування визначеними в ній правами та свободами [7]. Разом із тим, як справедливо зазначає С.П. Погребняк, «захист, який забезпечується ст. 14 Конвенції, є обмеженим порівняно з аналогічними положеннями інших міжнародних договорів. Головна причина цього полягає в тому, що ст. 14 не містить загальної заборони дискримінації, тобто вона забороняє дискримінацію лише щодо здійснення прав і свобод, перелічених у Конвенції» [4, с. 145].

Окремі аспекти принципу недискримінації як важливої передумови реалізації принципу рівності громадян перед законом знайшли своє втілення також в інших конвенціях Ради Європи. Так, спеціальні гарантії, що стосувалися рівноправності членів подружжя у відносинах між собою та в їхніх відносинах зі своїми дітьми, були закріплені в ст. 5 Протоколу № 7 до Конвенції від 22 листопада 1984 р. [8].

Крім того, Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. містить як заборону будь-якої дискримінації під час здійснення прав, передбачених цією Хартією (ст. Е частини V), так і положення, що зобов'язують держави-учасниці створювати певні переваги для окремих груп населення (жінок, молоді, інвалідів та ін.) з метою забезпечення фактичної рівності (п. 7, 8 і 15 частини I) [4, с.146].

Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин 1995 р. забороняє будь-яку дискримінацію на підставі приналежності до національної меншини [4, с.146].

Певним підсумком нормативного регулювання боротьби з дискримінацією в Європі є Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 2000 р. № ETS 177, який, виходячи з того, що всі особи є рівними перед законом і мають право на рівний захист за законом, встановлює загальну заборону дискримінації за будь-якою ознакою [8]. Так, згідно зі ст. 1 Протоколу № 12 «здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою» [8]. Таким чином, на рівні

права Ради Європи офіційно закріплені і схвалені принцип, згідно з яким не повинно існувати жодної дискримінації, за жодною ознакою, щодо питання про користування всім спектром прав, передбачених внутрішнім законом [9, с. 60].

Важливе значення для розуміння дискримінації, а також її проявів має практика Європейського Суду з прав людини та Комісії з прав людини. Ця практика має суттєве значення в межах цього дослідження, адже будь-яка форма дискримінації є завадою на шляху реалізації принципу рівності громадян перед законом. На підставі аналізу практики зазначених органів, із розгляду справ, пов'язаних із порушенням ст. 14 Конвенції, були сформульовані елементи, які визначають різні аспекти прояву дискримінації. До таких елементів можна віднести:

1) мають бути встановлені факти, що свідчать про різне ставлення;

2) ця відмінність у ставленні не виправдана легітимною метою, тобто відсутнє об'єктивне і розумне обґрунтування мети і результатів відповідного заходу;

3) відсутня розумна розмірність між засобами, що використовуються, і метою, що досягається [10].

Отже, Європейський Суд з прав людини під час розгляду спорів про дискримінацію досліджує три питання:

1) про наявність дійсної відмінності в ставленні за аналогічної ситуації. Слід зазначити, що Судом не вироблено чітких загальних критеріїв для визначення того, чи є аналогічними ситуації, в яких знаходяться заявник і інші особи. Це зумовлено складністю вироблення таких критеріїв. Подібна оцінка здійснюється лише для певної категорії справ [4, с. 150].

Так, наприклад, Європейським Судом із прав людини були визнані такими, що знаходяться в аналогічній ситуації: дружини і чоловіки іноземців, що постійно проживають у державі (щодо права на проживання в цій державі); працюючий чоловік і жінка (щодо оподаткування); політичні партії, що мають різне представництво в парламенті (щодо надання їм ефірного часу).

Водночас, на думку Суду, не знаходяться в аналогічних ситуаціях: наймані робітники і підприємці, одружені і неодружені пари (щодо оподаткування); адвокати і представники інших вільних професій (щодо надання безкоштовних послуг); власники житлових і нежитлих приміщень (щодо користування своїм майном); військові і цивільні особи (щодо дисциплінарної відповідальності); члени парламенту і преса (щодо обговорення суспільно значущих питань) [11, с. 117];

2) про виправданість відмінності в ставленні до осіб, що знаходяться в аналогічних ситуаціях. Виходячи з практики Суду, відмінність у ставленні повинна мати об'єктивне і розумне обґрунтування, тобто переслідувати легітимну мету. У загальному вигляді відмінність у ставленні держави зазвичай виправдовують публічним інтересом, і Суд у цілому приймає таке обґрунтування [4, с. 152].

Так, наприклад, Європейський Суд з прав людини визнавав правомірними (такими, що

виправдовують різне ставлення) такі цілі: захист здоров'я і прав дітей, заохочення зайнятості заміжніх жінок для досягнення реальної рівності статей, захист демократичних інститутів, забезпечення правової визначеності, підтримка військової дисципліни, захист внутрішнього ринку робочої сили, житлова політика влади, проведена у зв'язку з обмеженою пропозицією житла і для захисту інтересів незможних, запобігання «профспілковій анархії», підтримка спеціального правопорядку в межах Європейського Союзу тощо [11, с. 117];

3) про додержання розумної розмірності між засобами, що використовуються, і метою, що досягається. Ця вимога випливає з принципу пропорційності й передбачає справедливий баланс між захистом публічного інтересу і повагою до основних прав людини [4, с. 152].

Таким чином, відповівши на ці питання під час розгляду конкретної справи, Європейський Суд з прав людини встановлює факт наявності чи відсутності випадку дискримінації.

На наш погляд, сформовані практикою європейських інституцій критерії визначення випадків дискримінації мають активно використовуватися українськими судами під час розгляду, зокрема, справ, пов'язаних із порушенням принципу рівності громадян перед законом.

Важливим джерелом, яке визначає міжнародні стандарти принципу рівності громадян перед законом, є право Європейського Союзу. Воно також суттєву увагу приділяє питанню захисту людини і громадянина від випадків дискримінації.

Варто відзначити те, що принцип недискримінації є фундаментальним принципом Європейського Союзу. Так, ст. 13 Договору про заснування Європейської Спільноти від 21 березня 1957 р. передбачає вжиття заходів, потрібних заради боротьби проти дискримінації на підставі статі, раси, етнічного походження, релігії чи віри, психічних чи фізичних вад, віку чи сексуальної орієнтації [12].

Крім того, про неприпустимість дискримінації говорить також проект Договору про запровадження Конституції для Європи (2003/C169/01). Згідно зі ст. II-21 Хартії засадничих прав Союзу (частина II проекту Договору) заборонено будь-яку дискримінацію на будь-якій підставі, такій як стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні риси, мова, релігія чи віра, політичні чи будь-які інші погляди, належність до національної меншини, власність, походження, фізичні чи психічні вади, вік чи сексуальна орієнтація. У сфері застосування Конституції, без порушення окремих її положень, заборонено будь-яку дискримінацію на підставі державної належності [4, с. 152].

Варто також звернути увагу на те, що у відповідності до ст. 13 Договору в Європейській Спільноті було запроваджено стратегію боротьби з дискримінацією, яка, зокрема, відоображена в:

1) Директиві Ради Європейського Союзу 2000/43/ЕС від 29 червня 2000 р., яка імплементує принцип рівного ставлення до людей незалежно від расового або етнічного

походження (вона забезпечує захист під час доступу до зайнятості, індивідуальної праці й професії, включення до професійно-технічної служби; доступу до професійно-технічної освіти і професійної освіти; зайнятості й в умовах праці, включаючи звільнення й оплату праці; членства в організації працівників чи підприємців або в професійних організаціях; освіти; соціального захисту, включаючи соціальне забезпечення й охорону здоров'я; соціальних пільг, доступу до товарів і послуг, доступних публіці, включаючи житло) [13];

2) Директиві Ради Європейського Союзу 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р., яка встановлює загальні засади рівного ставлення у сфері зайнятості й професійної діяльності (було схвалено з метою боротьби з дискримінацією за ознаками релігії або переконань, фізичних вад, віку або сексуальної орієнтації під час працевлаштування та трудової діяльності) [14];

3) Директиві Ради Європейського Союзу 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 р. про імплементацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях доступу до товарів і послуг та їх надання [15];

4) Директиві Європейського Парламенту і Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 р. про імплементацію принципу рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професійної діяльності [16];

5) Рамковій стратегії Спільноти щодо гендерної рівності на 2001–2005 (Рішення Ради Європейського Союзу 2001/51/ЄС від 20 грудня 2000 р.) [17] і «Дорожньої карти» для досягнення рівності між жінками і чоловіками – 2006–2010 роки, прийнятої Європейською комісією 1 березня 2006 р. (СОМ(2006)92), яка передбачає необхідність реалізації шести пріоритетних завдань, таких як: рівна економічна самостійність, поєднання трудової діяльності з особистим і сімейним життям, рівна участь жінок і чоловіків у прийнятті рішень, викорінення гендерного насилля і торгівлі людьми, ліквідація гендерних стереотипів і сприяння гендерній рівності за межами ЄС [18];

6) Програмі дій Спільноти на 2001–2006 роки (Рішення Ради Європейського Союзу 2000/750/ЄС від 27 листопада 2000 р.) з боротьби з дискримінацією на всіх підставах, перелічених у ст. 13 (крім статі) [14].

При цьому окремо варто звернути увагу на те, що зазначена вище Директива Європейського Парламенту і Ради 2006/54/ЄС від 5 липня 2006 р. про імплементацію принципу рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та професійної діяльності замінила низку більш ранніх Директив, які стосувалися принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок (зокрема, Директиву Ради 76/207/ЄЕС від 9 лютого 1976 р. про імплементацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості, професійної підготовки і просування й умов праці, Директиву Ради 75/117/ЄЕС від 10 лютого 1975 р. про зближення законодавств держав-членів щодо застосування принципу рівної оплати праці чоловіків і жінок, Директиву Ради 86/378/ЄЕС

від 24 липня 1986 р. про імплементацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у системі професійного соціального страхування) [4, с. 152].

У цілому можна говорити про те, що право Європейського Союзу закріплює принцип рівного ставлення, що означає відсутність дискримінації за будь-якою підставою. Крім того, приписи зазначених Директив ЄС виділяють дві форми забороненої дискримінації:

1) пряма дискримінація (direct discrimination), яка має місце тоді, коли ставлення до особи є менш сприятливим, ніж те, яке має, мало або мало б місце щодо інших у розмірній ситуації на будь-якій підставі, за якою дискримінація заборонена. Наприклад, прямою дискримінацією за ознакою статі є несприятливе ставлення до жінки, пов'язане з вагітністю чи материнством, сексуальні домагання (sexual harassment); прямою дискримінацією за ознакою расового або етнічного походження є будь-яка небажана поведінка, пов'язана з расою й етнічним походженням, що здійснюється з метою чи наслідками приниження гідності особи чи створення умов залякування, ворожнечі, зневаги й образи (harassment) [4, с. 152].

Разом із тим в окремих випадках, які зумовлені в праві ЄС, нерівність не є дискримінацією. Так, наприклад, можуть не вважатися дискримінаційними об'єктивно виправдані, адекватні й необхідні вимоги щодо віку працівника, стану здоров'я, його професійного досвіду або стажу, рівня знань для працевлаштування тощо. Так, вимоги щодо високого рівня володіння державною мовою є об'єктивно виправданими для державного службовця чи вчителя, проте не є необхідними для роботи, що передбачає ручну працю [4, с. 152].

Яскравим прикладом проблеми встановлення прямої дискримінації є спори стосовно недопущення жінок до служби в лавах збройних сил. Так, у справі «Сірдар» Європейський Суд Справедливості постановив, що дія Директиви про однакове ставлення поширюється також на доступ жінок до проходження служби в лавах збройних сил (Судова справа 273/97, Зб. 1999, I-7403). У межах цієї справи йшлося про те, що жінка, яка працювала поваром у британській армії, безуспішно намагалась потрапити на службу в морську піхоту, куди приймали тільки чоловіків. Подібне обмеження пояснювалося тим, що кожний морський піхотинець (зокрема, і повар) повинен бути готовим і придатним до ведення бойових дій на передній лінії фронту. На думку Суду, вимога щодо всебічної бойової готовності солдатів морської піхоти виправдує недопущення жінок до служби в складі військово-морських сил Великої Британії [19, с. 448];

2) непряма (опосередкована) дискримінація (indirect discrimination), яка має місце тоді, якщо на перший погляд нейтральне законодавче положення, критерій або практика ставлять осіб будь-якої захищеної групи в особливо несприятливе становище порівняно з іншими особами, крім випадків, коли законодавче положення, критерій або практика є об'єктивно виправданими легітимною метою, а заходи, що реалізують цю мету, є належними і необхідними [4, с. 153].

Яскравим прикладом застосування непрямої дискримінації є справа *Bilka Faufhaus GmbH v. Karin Weber von Hartz* [1986, Case 170/84], в якій Європейський Суд Справедливості дійшов висновку про те, що план пенсійного забезпечення за вислугою років, яка виключає працівників, зайнятих неповний робочий день, є дискримінаційним по відношенню до жінок, якщо можна довести, що таке виключення зачіпляє інтереси «набагато більшої кількості жінок порівняно з чоловіками» [20, с. 307].

Крім того, непрямою гендерною дискримінацією є також вилучення осіб, працевлаштованих на умовах часткової зайнятості, зі списку працівників, котрим виплачують так звані різдвяні гроші – окремі щорічні доплати, передбачені в тарифному договорі. Такого роду ущемлення прав частково зайнятих працівників Суд розглядатиме як опосередковану дискримінацію на підставі статевої належності, якщо в процентному відношенні подібне положення стосуватиметься більшою мірою представниць жіночої, аніж чоловічої статі (СЕСп, Судова справа C-282/97, 3б, 1999, 15217 «Крюгер») [19, с. 443]. Іншим прикладом непрямої дискримінації може бути правило щодо вимог до одягу на робочому місці, якщо воно привело до відсіву якоїсь особи чи групи осіб [21].

Варто також звернути увагу на те, що на відміну від права Європейських Спільнот, поняття непрямої (опосередкованої) дискримінації поки що не відіграє значної ролі в практиці міжнародних конвенцій про права людини. Тим не менш, посилення на це поняття все частіше можна спостерігати в документах «м'якого права» (наприклад, у Пекінській Платформі дій, прийнятій на 16-му пленарному засіданні четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 р.) і в заключних зауваженнях і коментарях з боку органів моніторингу виконання угод [4, с. 154].

Висновки. Отже, як видно з вище зазначеного, принцип рівності перед законом є проявом загального принципу рівності, який у різних системах права – міжнародній, європейській та національній – зважаючи на особливості суб'єктного складу і характер відносин, виражається в таких особливих проявах, як принцип суверенної рівності в міжнародному праві та принцип рівності однойменних суб'єктів (зокрема, громадян) у внутрішньодержавному праві. Принцип рівності в найзагальнішому сенсі означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їхні властивості.

Міжнародне право, право Ради Європи та право Європейського Союзу приділяють пильну увагу проблемі дискримінації як основної перепони на шляху до рівноправ'я, в тому числі до рівності громадян перед законом. Безперечно, цей позитивний досвід та міжнародні, зокрема європейські, стандарти, в боротьбі проти будь-яких проявів дискримінації мають бути запозиченими та використовуватися на практиці в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Non-Discrimination in International Law. A Handbook for Practitioners // *Interights. The international centre for the Legal Protection of Human rights*. – London, 2011. – 260 с.
2. Христова Г. Позитивні обов'язки держави у сфері протидії дискримінації / Г. Христова // *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2013. – № 4. – С. 11–20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_4_4.
3. Official Journal of the European Communities. – L 180, 19.07.2000. – P. 22–26.
4. Погребняк С.П. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С.П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 433 с.
5. Всеобщая декларация прав человека: Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // *Международные акты о правах человека. Сборник документов / Сост. и авт. вступ. ст. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева*. – М. : Издат. группа НОРМА–ИНФРА • М, 1999. – С. 39–43.
6. Хайнце Э. Эссе о международном законодательстве о правах человека / Э. Хайнце ; пер. с англ. – М. : Идея–Пресс, 2004. – 366 с.
7. Конвенция про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. № ETS 005 // *Офіційний вісник України*. – 2006. – № 32. – Ст. 2371.
8. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 2000 р. № ETS 177 // *Офіційний вісник України*. – 2006. – № 32. – Ст. 2376.
9. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека / М. де Сальвіа. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 267 с.
10. Eur. Court H.R. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom, Judgment of 28 May 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ius-software.si/EUII/EUCHR/dokument/1985/05/CASE_OF_ABDULAZIZ,_CABALES_AND_BALKANDALI_v._THE_UNITED_KINGDOM_28_05_1985.html
11. Заковряшина Е. Принцип недискриминации в праве Совета Европы / Е. Заковряшина // *Конституционное право: Восточно-европейское обозрение*. – 2002. – № 2(39). – С. 113–134.
12. Договір про заснування Європейської Спільноти від 21 березня 1957 р. (консолідована версія станом на 1 січня 2005 р.) // *Ліга : Закон Еліт : комп'ютер. – прав. система / Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф.* – [Електрон. прогр.]. – Версія 8.8.1. – К., 2009. – Заг. з вказів. для користувачів. – Щоден. оновлення.
13. Official Journal of the European Communities. – L 180, 19.07.2000. – P. 22–26.
14. Official Journal of the European Communities. – L 303, 2.12.2000. – P. 16–22.
15. Official Journal of the European Union. – L 373, 21.12.2004. – P. 37–43.
16. Official Journal of the European Union. – L 204, 26.07.2006. – P. 23–36.
17. Official Journal of the European Communities. – L 17, 19.01.2001. – P. 22–29.
18. A Roadmap for equality between women and men (COM (2006) 92) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/prelex/detail_dossier_real.cfm?CL=en&DosId=193963#376967
19. Гердеген М. Європейське право / М. Гердеген ; пер. з нім. – К. : «К.І.С.», 2008. – 528 с.
20. Фростелл К. Жінки / К. Фростелл, М. Шейнін // *Економічні, соціальні й культурні права / Під ред. А. Ейде, К. Краузе, А. Розаса ; пер. з англ.* – Одеса : АО Бахва, 2006. – С. 301–319.
21. Семинар для НПО, занимающихся борьбой с дискриминацией: Материалы для тренеров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lichr.ee/new/useful_info/discrimination/PDF/handbook-rus.pdf